

РОЗДІЛ II ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

*О.М. Гордуновський, О.І. Гуржій
(м. Черкаси, м. Київ)*

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ХЛІБНОЇ ТОРГІВЛІ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В ХІХ ст.

Незважаючи на те, що купівля-продаж зерна на території південноукраїнського регіону, вивіз його за кордон протягом означеного періоду займала одне з провідних місць у розвитку не лише місцевої, а й загальнонаціональної економіки, ця тема ще не стала предметом спеціального дослідження вчених-суспільствознавців. Поза їх увагою залишилися, наприклад, такі аспекти, як кількісний, соціальний і етнічний склад торговців, щорічні коливання обсягів проданої продукції та її географічне спрямування на зовнішні ринки, вплив політики імперського уряду Росії на розширення хлібної торгівлі тощо.

Одними з перших, хто почав вивчати ці питання, стали український дворянський історик, статистик, економіст, етнограф і письменник А.Скальковський (1808–1898) та російський публіцист, слов'янофіл І.Аксаков (1823–1886). Деяко пізніше до них “приєднався” відомий вітчизняний історик і громадський діяч Д.Багалій (1857–1932).

Зокрема А.Скальковський навів важливі статистичні дані у галузі торгівлі в контексті загальної історії “Новоросійського краю”, описав тамтешні ярмарки й “сухопутні ринки”, до певної міри схарактеризував специфіку купівлі-продажу зерна, побіжно звернув увагу на кількісний та етнічний склад купців. Однак помітним недоліком його праць є головним чином “ілюстративність” використаного матеріалу, відсутність критичного ставлення до джерел, які, до речі, він часто не зазначав. У сфері економіки “національних окраїн” останній відстоював насамперед інтереси царської влади¹.

Деяко схожий характер мають напрацювання І.Аксакова, оскільки значною мірою стосуються обсягів хлібної торгівлі купців Новоросії. За дорученням “Російського географічного товариства” він спеціально вивчав торгівлю на українських землях, що входили до складу Російської імперії. Результатом його наукових пошуків став вихід у світ ґрунтовної монографії “Исследование о торговле на украинских ярмарках” (СПб., 1858), яка не втратила свого значення і нині. Важливо, що автор описав участь у місцевій торгівлі представників різних соціальних верств, економічної спроможності (купців, підприємців, чумаків, селян, прасолів та ін.) й етнічних груп (росіян, українців, євреїв, греків, караїмів тощо). Він навів численні приклади укладання типових і специфічних комерційних угод та умови кредитів, схарактеризував використання традиційних і причини появи нових торговельних шляхів². Особливо важливим на сучасному етапі розвитку історичної науки є відображення побуту й звичаїв учасників торгівлі, бо воно становить окремий напрям у новітніх дослідженнях. Разом з тим у питаннях внутрішніх процесів “народне виробництво” (артільно-общинне) автор протиставляв розвитку буржуазних відносин.

Д.Багалій, висвітлюючи історію колонізації та побуту “степної окраїни” Московської держави, в багатьох студіях торкнувся й аспекту хлібної торгівлі XVIII – початку XIX ст. Правда, у цьому контексті, особливо стосовно зовнішньої торгівлі

Південної України, він писав про деяке домінування іноземного купецького капіталу, з яким нібито не міг належним чином конкурувати вітчизняний. Принципово важливими є наведені ним відомості про вартість і вивіз товарів через місцеві порти³. Особливу увагу він приділяв Слобожанщині, яка, на його думку, була “посередником” у торгівлі між Великоросією й Новоросією, Донщиною і Лівобережною Україною⁴. Проте він не зробив широких узагальнень щодо XIX ст., а лише визначив деякі тенденції, зокрема поступове превалювання української та російської торгівлі над іноземною.

Очевидно, слід згадати й працю Г.Данилевського, де звернено увагу на те, що чумаки Херсонської губернії, які торгували виробами з дерева та лісом, обмінювали свої товари на зерно, яке потім збували в Одесі⁵.

У кінці XIX ст. спеціально вивчав проблеми хлібної торгівлі на Волині Ю.Янсон. І хоча в праці автор звернув головну свою увагу на означений регіон, він також навів важливий фактичний матеріал про вивіз зерна через митниці різних українських губерній, визначив напрямки місцевої торгівлі⁶. А це в свою чергу дозволяє зробити більш широкі порівняння зі схожими процесами на території південних регіонів.

Окремі факти про це знаходимо й у праці О.Билимовича⁷.

Радянська ж історіографія, як про це справедливо зазначив сучасний дослідник А.Ковальський (м. Запоріжжя), приділяла недостатню увагу аналізу торгівлі населення Південної України у XIX ст.⁸ Головним чином він виділив праці з цієї тематики І.Гуржія, О.Дружиніної, В.Кабузана, І.Слабеєва.

Разом з тим слід назвати і принципову статтю Є.Сташевського кінця 20-х років XX ст., в якій певною мірою простежено взаємозв'язки зернових ринків Правобережної та Південної України у передреформену добу⁹.

Дуже важливе науково-теоретичне й практичне значення (за використанням фактичного матеріалом) у цій царині мають напрацювання І.Гуржія (1915–1971), а тому саме їхньому змісту приділимо основну увагу.

Аналізуючи велику історичну спадщину відомого вченого в галузі соціально-економічних відносин в Україні кінця XVIII – XIX ст., можна без перебільшення твердити: однією з найулюбленіших тем його досліджень був розвиток вітчизняної торгівлі. Саме ця тема в тій чи іншій мірі присутня у більшості фундаментальних праць історика. На яскравих прикладах, пов'язаних із становищем зовнішнього і внутрішнього ринків, він обґрунтував, зокрема, важливі теоретичні положення про поступовий занепад натурального господарства в Україні та розвиток буржуазних відносин в означений період. Уже у своїй кандидатській дисертації, присвяченій повстанню жителів села Турбаїв (Полтавщина) в кінці XVIII ст., дослідник наголосив на тому, що всезростаючий тоді вивіз із поміщицьких маєтків продуктів на ринок, частковий перехід до вирощування спеціальних культур (тютюн, конопля), розширення окремих галузей господарства з торговою метою (городництво, садівництво, скотарство), збільшення кількості промислових підприємств – все це переконливо свідчило: великі господарства втрачали свій натуральний характер, але ще на основі посилення експлуатації кріпаків втягувалися у товарно-грошові відносини¹⁰.

Здавалося б, що тема про локальне явище – народне повстання в одному з районів Лівобережжя – формально „не змушувала” автора робити принципові широкі узагальнення щодо всієї України, але саме такий “глобальний” підхід був притаманним багатьом працям І.О.Гуржія.

Питому увагу вчений приділив конкретно торгівлі хлібом, бо вважав її особливо характерним показником відносин, що склалися на той період в українському селі. При цьому він неодноразово посилався на ленінське положення про те, що виробництво зерна поміщиками на продаж, котре особливо розвинулося в останній час існування кріпацтва, було вже провісником розпаду старого режиму. Такі концептуальні

погляди І.О.Гуржій почав обґрунтовувати вже в першій своїй монографії, написаній на основі кандидатської дисертації¹¹. Причому характерні ознаки розкладу феодально-кріпосницької системи, на його думку, проявлялися не лише у поміщицьких маєтках, а і в поступовому проникненні товарно-грошових відносин у господарства селян. “Про це переконливо свідчить, – наголосив він, – зростаюча роль продуктів селянського землеробства на внутрішньому ринку, розширення дрібної селянської промисловості та цілого ряду нехліборобських занять, головнішими з яких було чумакування та візникування”¹². Одночасно науковець звернув увагу й на те, що при кількісному зростанні зернової продукції стан техніки залишався надзвичайно низьким і рутинним, бо ведення господарства зосереджувалося на селі у руках дрібних виробників, задавлених нуждою та особистою залежністю.

На наш погляд, неперевершеною й нині залишається фундаментальна монографія вченого “Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.” (К., 1954. – 551 с.), підготовлена на основі докторської дисертації, захищеної у 1953 р. В ній окремі параграфи спеціально присвячені зростанню поміщицького і селянського торгового землеробства.

За спостереженням автора, товаризація особливо активно проходила в поміщицьких господарствах Півдня України, дещо повільніше – на Правобережжі та набагато слабше – у межах Лівобережжя. Це пояснювалося, на його думку, насамперед розмірами господарств: більші з них раніше за інші почали працювати на ринок. Хоча причинами такого явища могли бути також стан сільськогосподарської техніки, віддаленість ринків тощо.

Дрібні й найдрібніші господарства виробляли незначну кількість продукції, що майже вся споживалася власниками маєтків та їх прислугою. Проте спеціалізація районів щодо торгового землеробства визначалася саме поміщицькими, а не селянськими господарствами¹³.

Використавши статистичний матеріал і деякі теоретичні узагальнення праць О.Семенова¹⁴, Є.Зябловського¹⁵ та І.Штуценберга¹⁶, Іван Олександрович дійшов висновку про те, що основна частина товарного зерна потрапляла на внутрішній ринок Росії й України. Зокрема для 50-х р. XIX ст. показовими стали такі дані: на внутрішньому ринку Росії в обігу знаходилося 40 млн четвертей хліба, а на зовнішньому – всього 4–5 млн. Тоді ж вивіз хліба з України за кордон становив тільки 2,5% щорічного врожаю. Причому, якщо протягом 20-х – 40-х рр. в XIX ст. обсяг хліба, котрий йшов на зовнішній ринок, майже не збільшився, то на внутрішньому він постійно зростав. Причини цього вчений пов'язував з розвитком промисловості, зростанням кількості міського населення, а головне – з поглибленням процесу господарської спеціалізації окремих регіонів.

Важливим видається авторський підхід при використанні статистичних даних та документальних матеріалів. Він засвідчив зокрема добру обізнаність стосовно залучених джерел, їх критичне сприйняття. З цього приводу І.О.Гуржій зазначав: „Розглядаючи питання про виробництво поміщицькими маєтками хліба на ринок, треба мати на увазі ту обставину, що в дореформеній статистиці майже зовсім немає даних про розмір внутрішньої торгівлі хлібом, а також про кількість хліба, яка йшла з поміщицьких маєтків і селянських господарств на внутрішній і зовнішній ринки”¹⁷.

Застереження І.О.Гуржія щодо необхідності критичного ставлення до відомостей джерел актуальне також нині, бо лише за останні декілька років побачило світ чимало студій на означену тему, авторами яких є представники різних регіонів України. Насамперед, маємо на увазі праці Т.Лазанської, О.Доніка й О.Пилипенка (Київ), О.Гордуновського (Черкаси), І.Довжука (Луганськ), Т.Ігнатєвої (Кам'янець-Подільський) та ін.

Тому-то досліднику доводилося часто обмежуватися уривковими відомостями

по губерніях за окремо взяті роки. Це, зрозуміло, не дозволяло зробити широкі узагальнення, простежити в усій повноті те чи інше явище й динаміку змін. Учений, можна сказати, по крихтах збирав дані у працях дореформених статистиків. Про це свідчить і значна картотека в особистому (домашньому) архіві історика.

І.О.Гуржій з явною симпатією писав (на підставі матеріалів „Киевских губернских ведомостей”) про поміщиків Сквирського, Уманського, Липовецького, Бердичівського та Тарашанського повітів Київської губернії, які „всі сили” спрямували на виробництво пшениці як „головного і найбільш цінного продукту для експортної торгівлі”¹⁸.

Що ж до селянських господарств України першої половини XIX ст., то, як вважав Іван Олександрович, вони тільки ставали на „шлях торгового землеробства”. Науковець наголосив: „В той час як поміщики за рахунок селянських наділів збільшували посіви пшениці і технічних культур, селянські господарства в більшості обмежувалися посівами „сірих” хлібів (жито, ячмінь, просо, гречка) для власного споживання. Винятку щодо цього не становила й основна частина селянських господарств Катеринославської та Херсонської губерній, де особливо вигідним був збут хліба на зовнішній ринок”¹⁹.

В зв’язку з останнім зауваженням він погоджувався з думкою відомого українського економіста П.Ляценка про те, що в південних губерніях значного поширення набуло колоністське фермерство, яке стало однією з найбільш ранніх форм масового дрібнокапіталістичного господарства переважно зернового і тваринницького напрямку²⁰.

З погляду І.Гуржія, у торгівлі хлібом перемагала не „здорова” конкуренція, а монополія поміщиків, які часто вдавалися до обмеження і навіть до цілковитої заборони селянської купівлі-продажу²¹. Тому-то, вважав він, товарність зерна, що надходив з селянських господарств, була в значній мірі умовною²².

Слід зазначити, що з кінця 50-х р. минулого століття вчений започаткував два окремих напрями у своїх дослідженнях, а саме розвиток товарного виробництва і торгівлі з кінця XVIII ст. до 1861 р. й Україна в системі всеросійського ринку другої половини XIX ст. Зафіксувало це поява його статті у № 5 „Українського історичного журналу” за 1959 р. під назвою „Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст.”

На наш погляд, це одна з кращих статей І.О.Гуржія на означену тематику, бо у значній мірі має концептуальний характер і написана на високому науково-теоретичному рівні (зрозуміло, відповідно до тогочасних методологічних засад). Зокрема в ній зроблено такий принциповий висновок: „Взагалі торгівля і торговельний капітал самі по собі лише розкладали, але не змінювали існуючий спосіб виробництва. Чим сильнішим і самостійнішим був торговельний капітал, тим слабкішим був промисловий капітал і навпаки”²³. Автор назвав прізвища конкретних купців, у руках яких зосереджувалося близько 50% хлібної торгівлі в окремих містах.

Всебічного висвітлення торгівлі хлібом в Україні набула у спеціальній монографії дослідника „Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – К., 1962. – 206 с. Правда, в ній, крім вирішення „чисто” наукових завдань, передбачалося (згідно з вимогами компартійної ідеології) спростувати „теорії” українських буржуазно-націоналістичних істориків, які намагалися довести „відрубність економічного розвитку України від Росії”, відсутність у ній купців місцевого походження та українського торговельного капіталу тощо.

У монографії автор докладно обґрунтував положення про те, що поширення внутрішнього ринку на хліб було нерозривно зв’язано з дальшим зростанням неземлеробського населення, з процесом господарської спеціалізації районів. Цікаві його співставлення по окремих регіонах. Так, за твердженням Івана Олександровича,

вивіз зерна, переважно пшениці, з Поділля дорівнював відповідному показнику по Київській губернії, а нерідко і перевищував. Крім збуту на місці, подільський хліб продавали в Галичині, Одесі, на Волині, де часто не вистачало власного хліба для прохарчування тамтешнього населення. Товаризація поміщицького землеробства на Лівобережжі також спрямовувалася на виробництво зерна для ринку й особливо з метою його переробки на горілку²⁴. На території Південної України воно мало свою специфіку, на що звернув увагу дослідник, використавши дані тогочасного економіста А.Шмідта. Останній, наприклад, писав: „Торгівлею хліба займаються окремо промисловці, які мають у краї незліченну кількість комісіонерів, агентів, факторів та торговців, котрі одержують значний барिश від свого посередництва. Вони їздять по селищах, містечках і містах, на базари, торги й ярмарки, скуповують хліб по частках, утворюють з них партії, решетують його, продають тут же крупнішим торговцям або везуть в Одесу”²⁵.

Він докладно проаналізував, чому та як на українських землях протягом другої половини XIX ст. зросли торгівля зерном і вивіз його у Росію й за кордон. „Це зростання, – підкреслено в книзі, – відбувалося переважно за рахунок екстенсивного розорювання цілинних і перелогових земель з метою виробництва товарного хліба, що йшов на внутрішній і зовнішній ринок”²⁶. Українські губернії, на його думку, відігравали особливо велику роль у виробництві пшениці та ячменю, що були головними товарними культурами²⁷.

Означені нами вище основні положення про розвиток українського ринку й вітчизняної торгівлі зерном у тій чи іншій мірі вчений обґрунтував ще в багатьох своїх працях, наприклад, у „Боротьбі селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.)” (К., 1958. – 168 с.), колективних двотомниках „Історія Української РСР” (К., 1967. – Т.1), „Історія селянства Української РСР” (К., 1967. – Т. 1) тощо. Тому вивчення невичерпної творчої спадщини видатного українського історика необхідно, без сумніву, продовжувати.

Окремі нариси про торгівлю Південної України містяться у монографіях О.Дружиніної²⁸. Зокрема в одній із них вона дійшла таких висновків. Хоча ярмарковій торгівлі сприяла колонізація краю, але “старих” ярмарок, що виникли до 1800 р., було небагато. Поділивши товари на дві основні групи: 1) продукти сільського господарства місцевого походження та 2) предмети промислового виробництва, які надходили з “внутрішніх губерній”, автор назвала на першому місці (серед групи 1) хліб. Специфікою тамтешньої ярмаркової торгівлі стало те, що її осередки виникали не лише у селах і містах, а й біля “молодих” промислових підприємств²⁹. Що ж до торгівлі через південні порти, то вона, на думку О.Дружиніної, на початку XIX ст. “до известной степени смягчала тяжелое положение русской внешней торговли”. Становище чорноморської торгівлі впродовж усього століття залежало від політики царського уряду та інших держав, міжнародної ситуації (особливо російсько-турецьких відносин), а також від попиту і пропозиції, що постійно змінювалися³⁰.

При цьому слід констатувати: вчена “не вичленила” купівлю-продаж зерна в межах південних губерній України із загального процесу товарообміну.

Дещо інакше до висвітлення цих аспектів підійшов І.Слабеев, головну увагу зосередивши на чумацькому промислі та його ролі у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст. Зрозуміло, що чумаки найбільше торгували сіллю і рибою. Проте, на думку дослідника, в першій половині XIX ст., особливо напередодні реформи 1861 р., чумацька торгівля хлібом набула значних розмірів. Зерно вивозили на південь тому, що завдяки близькості портів ціна на нього перевищувала його вартість у “глибинних” губерніях України. Обсяг хлібної торгівлі набагато зростав у ті роки, коли в Новоросійському краї або на Дону траплялися стихійні лиха і неврожаї. Вчений зокрема зазначив, що у Київській

губернії (переважно в Уманському, Звенигородському, Таращанському та Сквирському повітах) значну частину зерна скуповували чумаки з південних районів, які доставляли сюди сіль і рибу. Закуплений хліб у свою чергу продавали в Одесі, Миколаєві, Криму й інших місцевостях півдня³¹.

І.Слабеев дійшов висновку, що у другій половині XIX ст. відбувався поступовий занепад чумацтва, а з ним і його хлібної торгівлі³².

Загалом же вчений лише фрагментарно описав торгівлю зерном на півдні України, бо не ставив це собі за спеціальне завдання.

Слід зазначити, що певною мірою концептуальну (загальну) оцінку праці вітчизняних дослідників, де у тій чи іншій мірі висвітлені означені в нашій статті проблеми, отримали на сторінках великої колективної монографії “Историография истории Украинской ССР” (К., 1986. – 555 с.). У ній зокрема відображено сприйняття радянською історичною думкою, зрозуміло, на основі марксистсько-ленінської методології творчих здобутків Є.Сташевського, М. та О.Дружиніних, Ф.Ястребова, І.Гуржія, В.Теплицького, О.Нестеренка, І.Слабеева та багатьох інших³³. Разом з тим і ця книга чітко засвідчила: хлібний ринок Південної України XIX ст. спеціально та всебічно не досліджувався включно до середини минулого століття. Ця проблема й донині залишається недостатньо розробленою у вітчизняній історичній науці.

Протягом 1974–1994 рр. побачили світ три ґрунтовні узагальнюючого характеру публікації Б.Кругляка про торговельну буржуазію, біржі та ярмаркову торгівлю в Україні доби капіталізму³⁴. На схожу тему писала й Т.Лазанська³⁵. Особливо вирізняється великим фактажем її капітальна монографія “Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.” (К., 1999. – 17 друк.арк.)³⁶. Географічно в її працях охоплено більшу частину українських губерній та зокрема Катеринославську, Таврійську, Херсонську, а серед міст виділено Одесу. Про торгівлю й купецьке промислове підприємництво в Україні XIX – початку XX ст. також опублікував декілька ґрунтовних розвідок О.Донік³⁷. Так, він визначив загальну кількість купців, що на той період проживали в Одесі, Катеринославі, Єлисаветграді, Сімферополі, Миколаєві та інших південноукраїнських містах, схарактеризував їх національний склад і економічну спроможність. Кількісну перевагу єврейського купецтва на Правобережжі, більшій частині Лівобережжя, а також у Південній Україні автор пояснив насамперед проляганням тут смуги їх осілості. Також дослідник звернув увагу на великий контингент у південних містах купців-росіян.

Десятки статей, спеціальну монографію й докторську дисертацію щодо соціально-економічної еволюції українського поміщицтва та його суспільно-психологічного портрета у 1861–1917 рр. присвятила Н.Темірова³⁸. Безпосередньо в монографії та у рукопису дисертації в розділі про підприємницьку діяльність великих землевласників вона зазначила, що постачання зерна на ринках було характерним для основної маси поміщицьких господарств, зокрема і Південної України. Причому автор простежила таку закономірність: чим більшим було господарство у поміщиків, тим менший відсоток становила в ньому частка продуктів, які споживалися всередині останнього, й зростала та частина їх, що надходила у продаж. Жито та овес, на її думку, використовувалися переважно для внутрішнього споживання, а пшениця й ячмінь поставлялися на ринок.

Серед останніх праць на означену тему слід назвати студію І.Довжука про зовнішню торгівлю “Підросійської України” в післяреформений період. У ній наведено дуже важливі статистичні дані про експорт та імпорт товарів, які проходили через чорноморсько-азовські порти, обґрунтовується положення, що перше місце в зовнішній торгівлі належало Одесі. Конкретно ж щодо експорту головних видів зерна (пшениця, жито, ячмінь, овес) автор виділив такі міста-порти, як Одеса, Миколаїв,

Маріуполь, Бердянськ, Севастополь. Причому він наголосив, що у цій торгівлі першість належала Одесі, бо шляхи від неї охоплювали великий “хлібний район”, куди входили Херсонська, Бессарабська, Катеринославська, Київська, Полтавська і частково Волинська губернії. На доказ своєї тези ним наведено такі принципові дані. На одеський порт припадало близько 50% збіжжя, що проходило через південні порти, й 20% загальноросійського хлібного експорту. В окремі роки з міста експортувалося понад 60 млн пудів пшениці в Англію, Голландію, Францію, Німеччину, Італію, Бельгію, Туреччину, Австро-Угорщину, Португалію, Норвегію, Швецію та інші країни³⁹. Отже, дослідник навів обсяги основних видів хлібної торгівлі Південної України, яка спрямовувалася не лише за межі регіону, а й в іноземні країни.

Свої висновки та узагальнення І.Довжук зробив на основі використання лише опублікованих джерел і спеціальної літератури. Тому залучення нових архівних матеріалів, ще не введених у науковий обіг дослідниками, безперечно, сприятиме поглибленню вивчення та всебічному висвітленню проблеми.

Разом з тим слід констатувати: незважаючи на певні здобутки вітчизняних істориків у вивченні теми про хлібну торгівлю Південної України, ще багато аспектів залишилося поза їх увагою. Вона вимагає залучення додаткової джерельної бази та нових творчих пошуків.

---

¹ Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730–1823. – Одесса, 1836. – Ч. 2.; его же. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1850. – Ч. 1; 1853. – Ч. 2; его же. Ярмарки или сухопутные рынки Новороссийского края. – СПб., 1855.

² Аксаков И. С. Исследование о торговле на украинских ярмарках. – СПб., 1858.

³ Багалей Д.И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. – М., 1887; его же. Колонизация Новороссии и первые шаги ее по пути культуры // Киевская старина, – 1889. – № – 4, 5; Історія Слобідської України. – Х., 1918.

⁴ Д.І.Багалій. Історія Слобідської України. – Харків, 1990. – С.140–142.

⁵ Данилевський Г. Нравы и обычаи украинских чумаков // Библиотека для чтения, 1857. – Т. 142. – С.259.

⁶ Янсон Ю. Хлебная торговля на Волини. – СПб., 1870.

⁷ Билимович А.Д. Товарное движение на русских железных дорогах. Статистическое исследование. – К., 1902. – С.78.

⁸ Ковальский А.В. Торговля Південної України першої половини XIX ст.: історіографічний аспект // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К., Донецьк, 2001. – Вип. 16. – С.182.

⁹ Сташевський Є.Д. Сільськогосподарський ринок Правобережної України за передреформеної доби // Праці Комісії для виучування народного господарства України. – К., 1929. – Вип. 2.

¹⁰ Гуржій І.О. Повстання турбаївців. Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1948. – С.33, 34.

¹¹ Гуржій І.О. Повстання селян в Турбаях (1789–1793). – К., 1950. – С.22.

¹² Там само. – С.22–23.

¹³ Гуржій І.О. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954. – С.133, 134.

¹⁴ Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности. – СПб., 1859. – Ч. 3.

¹⁵ Зябловский Е. Статистическое описание Российской империи. – СПб., 1815. – Ч. 5.

¹⁶ Штукенберг И. Статистические труды. – СПб., 1860. – Т. 2.

- 17 Гуржій І.О. Назв. праця. – С.139.
- 18 Там само. – С.141.
- 19 Там само. – С.227.
- 20 Ляшенко П.І. Історія народного господарства СРСР. – К., 1951. – Т.1. – С.491.
- 21 Гуржій І.О. Назв. праця. – С.228.
- 22 Там само. – С.232.
- 23 Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1959. – № 5. – С.41.
- 24 Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – С.55.
- 25 Шмідт А. Херсонская губерния. – СПб., 1863. – Ч. 2. – С.542.
- 26 Там само. – С.51.
- 27 Там само. – С.52.
- 28 Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. – Москва, 1959; ее же. Южная Украина в 1800–1825 гг. – Москва, 1970; ее же. Южная Украина в период распада феодально-крепостнического строя. 1825-1860. – Москва, 1981.
- 29 Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. – С.320, 324.
- 30 Там же. – С.335, 336.
- 31 Слабеев І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст. – К., 1964. – С.74.
- 32 Там само. – С.118, 119.
- 33 Историография истории Украинской ССР. – К., 1986. – С.140–146, 153–160.
- 34 Кругляк Б.А. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму // Укр. іст. журн. – 1974. – № 3. – С.36–43.; його ж. Товарні біржі в Російській імперії // Укр. іст. журн. – 1992. – №2. – С.58–63.; його ж. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914)//Укр. іст. журн. – 1994. – №6. – С.72–81.
- 35 Лазанська Т.І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1996. – №2. – С.65–73; її ж. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2001. – Вип.ІІ. – С.24–41.
- 36 Лазанська Тамара. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст. – К., 1999. – 282 с.
- 37 Донік О.М. Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.– К., 2006. – Вип. XI. – С.154 – 168; його ж. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) // Укр. іст. журн. – 2006. – № 3. – С.16–41.
- 38 Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003. – 319 с.; її ж. Соціально-економічна еволюція поміщицтва України в 1861–1917 рр. – Дис....д.і.н. – Донецьк, 2003. – 405 с.
- 39 Довжук І. Зовнішня торгівля Підросійської України у післяреформений період // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2006. – Вип. XI. – С.142, 143, 144.